

plaats, aan religieuzen. Aan het slot van dit hoofdstuk merkt de auteur op dat de verspreiding van berijmde gebeden in het Brugse waarschijnlijk te maken heeft met de zeer geringe invloed van de Moderne Devotie in deze contreien.

Het 'Besluit' van dit eerste deel vind ik nogal mager. In feite wordt hier slechts een samenvatting van een aantal punten gegeven. Hier zou men toch ook graag iets willen lezen van de (vrome) context waarin deze gebeden ontstonden en functioneerden. De auteur concludeert dat deze gebeden werden geschreven en gelezen door leden van een maatschappelijke en culturele elite. 'Zij... waren niet ongevoelig voor de goddelijke genade die de beloning vormde voor wie deze gebeden met toewijding las...Men heeft in meer dan een opzicht oog gehad voor de gratie van het gebed' (213). Hier komen we voor het eerst de titel van het boek tegen, maar dan helaas wel theologisch onjuist geïnterpreteerd: strikt genomen is de goddelijke genade immers nooit een beloning?

Verder zou ik de schrijver willen aanraden bij een volgende publicatie een wat minder 'onze-ker' taalgebruik te hanteren; hij heeft een grote voorkeur voor het werkwoord 'lijken', zodat de lezer zich gaandeweg wat geïrriteerd gaat afvragen bij de zoveelste keer dat iets 'lijkt te zijn' of het nu wèl of niet zo is als beschreven wordt.

Deel 2, het eigenlijk repertorium, is een prima instrument voor onderzoekers die geïnteresseerd zijn in berijmde gebeden en de handschriften waarin deze voorkomen. Per gebed wordt *incipit*, *explicit* aangegeven, de lengte van het gebed (aantal verzen), het soort rijm, de vindplaats, een korte typering en eventuele verdere opmerkingen. Ook de handschriften worden alle uitvoerig beschreven. Als criterium voor opname wordt de huidige rijksgrens genomen (222), waarbij in twijfelgeval teksten wèl opgenomen worden. Vooral dit deel is mijn inziens dan ook interessant voor (aspirant-)deskundigen op dit terrein.

P. Bange

L. Wierda, *De Sarijs-handschriften. Laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek* (Dissertatie Groningen 1995; Zwolle: Waanders, 1995, 210 blz., ISBN 90 400 9694 5).

'Van St. Agnietenberg naar Zwolle?' heet het eerste hoofdstuk van deze Groninger dissertatie, en na vele argumenten te hebben besproken concludeert de auteur tevreden in de titel van hoofdstuk 6 'Van St. Agnietenberg naar Zwolle'. Daarmee wil Wierda zeggen dat een groep laat vijftiende-eeuwse Oostnederlandse handschriften die voorheen aan het klooster St. Agnietenberg bij Zwolle werd toegeschreven nu overgeboekt is naar Zwolle zelf. De oude naam 'Agnietenbergs' voor deze handschriften verloor daarmee alle zin, en de auteur koos voorzichtig een nieuwe aanduiding die geen provocerende proclamatie van haar nieuwe als conclusie gepresenteerde lokalisering inhield, maar die ontleend is aan de inhoud van de handschriften. Veelal bevat de groep die zij bespreekt namelijk als schrijffout in plaats van martelaar Marijs de niet bestaande Sarijs (56) — een verschrijving die buiten deze groep handschriften nauwelijks voorkomt.

De aanduiding 'Agnietenbergs' was gebaseerd op onderzoek dat Verheyden in de jaren dertig deed, en waarbij hij op tamelijk losse gronden een aantal devote boekjes aan dit klooster toeschreef. A. L. de Vreese concentreerde zich vanaf de jaren veertig op de verluchting van de manuscripten, en construeerde in een reeks artikelen een Agnietenbergse stijl, die echter in de loop der jaren steeds minder strak omschreven werd. Zo werd Agnietenberg gezien als het belangrijkste centrum van boekproductie in de IJsselstreek. Wierda zette hier al in 1988 in een artikel in het *Zwols historisch jaarboek* vraagtekens bij, ontkende het ontstaan in Agnietenberg, en meende dat er nader onderzoek nodig was naar de samenhang binnen de groep handschriften, en vervolgens naar de herkomst ervan¹.

De vragen die zij zich toen stelde tracht dit proefschrift te beantwoorden. De auteur benadrukt dat het onderzoek van De Vreese van grote waarde blijft, al kon hij (als neerlandicus, zoals Wierda vol begrip opmerkt) minder goed de respectieve stijlen van verluchting herkennen dan nu mogelijk blijkt (14). Hij herkende dat er sprake was van één groep handschriften en al was zijn toeschrijving aan Agnietenberg niet te handhaven, zij bood een uitgangspunt voor verder onderzoek. Zo was er nu een groep manuscripten 'voorheen Agnietenberg' waarvan de herkomst onbekend was. Wierda constateerde een sterke overeenkomst tussen de verluchting van de nu Sarijs-handschriften gedoopte groep en de stijl van de Zwolse Bijbel, een zesdelig pronkstuk dat in het St. Gregoriushuis van de Moderne Devoten te Zwolle is vervaardigd in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Ze gaat niet zo ver de Sarijs-groep ook aan dit fraterhuis toe te schrijven, sommige exemplaren zijn duidelijk door 'Zwolse meesters' (de groep verluchters rond de Zwolse bijbel) bewerkt, de meesten bevatten echter verluchting door 'meer en minder kundige navolgers' (15), terwijl het fraterhuis steeds een hoge kwaliteit werk afleverde. Bovendien staan er meer fouten in het schrijfwerk dan het Gregoriushuis ooit geaccepteerd zou hebben. Een laatste argument om de Sarijs-groep buiten het fraterhuis te houden vormt de taal waarin de handschriften, meest getijden-boeken, zijn gesteld: terwijl de fraters in het algemeen werk in het Latijn copieerden zijn de Sarijs-handschriften in de volkstaal. Dat de groep uit het milieu van de moderne devotie stamt staat echter wel vast.

Onderzoek naar opbouw en opmaak van het boek, naar de afgeschreven teksten en naar de verluchting tracht antwoord te geven op de vraag wat de Sarijs-handschriften gemeen hebben, en in hoeverre er sub-groepen te vormen zijn. Dat laatste element komt niet erg uit de verf. Uiteindelijk omvat de Sarijs-groep zestig handschriften, het grootste aantal uit (waarschijnlijk) één scriptorium in de noordelijke Nederlanden. Dit deel van het boek is voor een historicus rijkelijk technisch van aard (en er is, meldt noot 99, nog een diskette met de écht uitgebreide omschrijving) maar door de rustige en geduldige toon van de auteur kan de ongewijde lezer de beschrijvingen en analyses volgen. De vele illustraties, in zwart-wit en in kleur maken dit ook tot een genoegen, al zijn de Sarijs-handschriften volgens de auteur vrij bescheiden gedecoreerd (152).

Nadat zij de overeenkomsten tussen de handschriften en daarmee het bestaan van haar onderzoeksobject heeft aangetoond, volgt de vraag waar de handschriften vervaardigd zijn, wanneer ze uit Agnietenberg noch fraterhuis stammen. Wierda zoekt een plaats die fysiek en mentaal dicht bij de broeders in het Gregoriushuis staat, en waar veel handschriften door veelal slecht geschoolde schrijvers vrijwel automatisch gecopieerd zijn. Ze vond het Domus Parva, het huis voor scholieren aan de Zwolse stadsschool dat door de fraters van het Gregoriushuis werd bestierd. Daarbij steunt ze op een boeiende bron, door haar aangeduid als Liber I. Het gaat om een laat-vijftiende-eeuws klad-rekeningenboek van de rector van de school, die er financiële transacties met leerlingen in bijhield. Eerder wees mw. Caron op het boekje², maar Wierda komt tot een wat verdergaande conclusie over de functie er van. Het boekje vermeldt alleen bedragen en omschrijvingen, maar geeft niet aan of het om een debet of een credit post gaat. Zijn de boeken die bij een bepaalde scholier genoemd zijn nu gekocht voor die jongen, of (deels) vervaardigd door de leerling? Dat soms bij één scholier meerdere getijdenboeken vermeld staan duidt er op dat het om een beloning voor verricht werk gaat. En vaak zijn de bedragen zo laag dat het uiterst onwaarschijnlijk is dat er een boek aangeschaft werd — het boekje bevat kortom vooral betalingen voor schrijf- en verluchtwerk door scholieren. Opvallend is bovendien dat het scriptorium in het Domus Parva waarvan Wierda het bestaan aldus zeer aannemelijk maakt niet alleen op bestelling werkte. In 1488 was de voorraad kennelijk opgelopen, en men besloot tot een productiestop. Zo is Zwolle nu dus een commercieel boekproductiebedrijf rijker, waarschijnlijk geen unieke situatie, maar wel één die alleen dankzij een bijzondere bron te zien is.

Veel blijft echter onduidelijk, zoals Wierda ook nadrukkelijk meldt. Werkte het Domus Parva als een soort B-merk van het fraterhuis? Schreven alleen scholieren, of werd er ook werk uitbesteed aan professionals van buiten? En, intrigerende vraag, waarom accepteerden de fraters die slordigheden in de productie van de scholieren waarover zij toezicht uitoefenden, wanneer ze zelf eerder tot perfectionisme geneigd waren?

Van Agnietenberg naar Sarijsgroep, van Sarijsgroep naar atelier-productie, van atelier-productie naar Domus Parva. Zo heeft de auteur de band tussen haar handschriften en de Zwolse scholieren aannemelijk weten te maken. Als toegift beschrijft ze kort een nieuw handschrift dat toen haar onderzoek al afgesloten was bij een antiquariaat opdook. Het ondergraaft haar conclusies niet. De moderne devoten zelf en de klanten voor wie de handschriften bestemd waren komen enigszins beknopt aan de orde, en veel meer dan dat er opvallend veel handschriften voor vrouwen geproduceerd werden valt er niet over te zeggen.

Wierda besluit haar fraaie dissertatie met de constatering dat Zwolle dankzij haar onderzoek zijn 'plaats als belangrijk centrum van boekproductie in de late vijftiende eeuw eens te meer bewezen' heeft (169). De laat-twintigste-eeuwse uitgever Waanders heeft deze traditie niet willen beschamen en *De Sarijs-handschriften* ruim opgezet en fraai verzorgd doen verschijnen. Alleen een register ontbreekt.

F. J. Kossmann

1 L. S. Wierda, 'Handschriftenproductie op de Agnietenberg? Herwaardering van betekenis en omvang van een oostnederlands scriptorium', *Zwols historisch jaarboek 1988* (Zwolle, 1988) 7-34.

2 M. Caron 'Materiële cultuur van het fraterhuis te Zwolle (1400-1500); J. Hagedoom en I. Wormgoor, *Domus Parva. Het eerste huis van de Moderne Devoten te Zwolle* (Zwolle, 1987) 57-71, met name 64 vlg.

J. Jansen, *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Hilversum: Verloren, 1995, 2 dln., 946 blz., ISBN 90 6550 511 3).

De neerlandicus en neolatinist Jeroen Jansen promoveerde in 1995 op een dissertatie waarin hij de vraag stelde naar de functie van de *brevitas*, de beknoptheid of bondigheid, in de humanistische literatuur van ca. 1550-1670. Zijn roeping getrouw onderzocht hij hiervoor zowel de belangrijkste landstalen als het Neolatijn. Zijn eruditie is bewonderenswaardig en hij zet zijn betoog duidelijk uiteen. De Latijnse termen en citaten zijn adequaat en helder vertaald, zodat ook de klassiek minder geschoolde lezer met aandacht de uiteenzetting kan blijven volgen. De studie valt in drie gedeelten uiteen. Allereerst komt de eigenlijke functie van de *brevitas* aan de orde. Oorspronkelijk behoorde de *brevitas* niet tot de klassieke *virtutes dicendi*; zij is geen stijlkwaliiteit als zodanig. Dat neemt niet weg dat de *brevitas* als navolgenswaardig werd aangeprezen. De auteur onderscheidt een heldere, *perspicua brevitatis*, gericht op duidelijkheid en en verstaanbaarheid, tegenover de *obscura brevitatis*, die raadselachtigheid ten doel had en bijvoorbeeld in zinspreuken en emblemata haar toepassing vond. Een tweede verschil maakt hij tussen de op welsprekendheid gerichte elocutionele *brevitas* en de op bevattelijkheid gerichte dispositionele *brevitas*. Binnen deze tweede, functionele groep, is een onderverdeling mogelijk tussen relatieve en absolute dispositionele *brevitas*, dat wil zeggen dat in het eerste geval de spreker zoveel mogelijk vermijdt om uit te weiden, terwijl in het tweede geval een zo groot mogelijk korthed in omvang en tijdsduur wordt nagestreefd. Overigens hanteert de auteur de termen 'bondig' en 'beknopt' als synoniemen, terwijl er iets voor te zeggen zou zijn om 'kort' en 'beknopt' negatiever te waarderen dan 'bondig', dat tegelijkertijd ook zeggingskracht